

กิจกรรมกลุ่มกับการพึ่งตนเองในกระบวนการผลิตทางเกษตรและการจัดการทรัพยากร

บุศรา ลิ้มนิรันดร์กุล¹ ช่อผกา ม่วงสุข¹ และพฤษภ ยิบมันตะสิริ²

บทคัดย่อ

เกษตรกรรายย่อยอาศัยทรัพยากรท้องถิ่น (ดิน แหล่งน้ำ ความหลากหลายชีวภาพ) ออกแบบระบบการผลิตที่ทำให้เกิดการพึ่งตนเองทางด้านอาหารและรายได้ แต่การจัดการทรัพยากรท้องถิ่นอย่างยั่งยืนของเกษตรกรขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมและความเป็นองค์กรของชุมชน การทำกิจกรรมกลุ่มร่วมกันสัมพันธ์กับวัฒนธรรมชุมชนซึ่งมีหลายรูปแบบและมีการจัดการต่างๆ ในสังคมเกษตรไทย เงื่อนไขที่ทำให้เกิดผลสัมฤทธิ์จึงแตกต่างกัน ความเข้าใจในเรื่องบริบทท้องถิ่นด้านการจัดการทรัพยากร ระบบการผลิต และความสัมพันธ์ภายในชุมชนจึงมีความจำป็นต่อการวางแผนเพื่อพัฒนาระบบการผลิตที่นำไปสู่การพึ่งตนเอง

งานวิจัยนี้ได้ใช้กรณีศึกษาเชิงเปรียบเทียบกิจกรรมกลุ่มของการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนของสองหมู่บ้าน ตำบลชีเหล็ก อ.แม่แตง จ.เชียงใหม่ เพื่อเข้าใจเงื่อนไขการเข้าร่วมกิจกรรมกลุ่มของชุมชน กระบวนการทำกิจกรรมกลุ่มร่วมกัน และผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นต่อสมาชิกในชุมชนทั้งที่มีส่วนร่วมและไม่ได้มีส่วนร่วมในกิจกรรมกลุ่มนั้นๆ สองหมู่บ้านที่ทำการศึกษาดังอยู่ในพื้นที่รับน้ำภายใต้โครงการชลประทานแม่แตง เกษตรกรมีพื้นที่ถือครองขนาดเล็กและประมาณร้อยละ 50 ต้องเช่าที่ทำการเกษตร บ้านบวกหม้อมีระบบข้าว-ถั่วเหลืองเป็นระบบพืชหลัก ครัวเรือนเกษตรกรมากกว่าร้อยละ 95 เสริมรายได้จากการทำนอกรวมภาคเกษตรทั้งในและนอกฤดู สมาชิกมีความเป็นอิสระและมีความเป็นตัวของตัวเองสูง มุ่งเน้นผลตอบแทนระยะสั้นและให้ความสำคัญกับผลประโยชน์ส่วนตัว จึงมีการทำกิจกรรมกลุ่มร่วมกันที่ให้ผลประโยชน์แก่ตัวเองชัดเจน กิจกรรมเมล็ดพันธุ์ชุมชนจึงไม่ก้าวหน้าในระดับกลุ่มทั้งที่มีเกษตรกรสามารถผลิตเมล็ดพันธุ์หลักได้จากการขยายพันธุ์ด้วยการคัดรวม และปลูกข้าวเส้นเดียวและมีผู้นำที่ตั้งใจผลักดันโครงการดังกล่าว ส่วนบ้านดงपालันนอกจากระบบข้าว-ถั่วเหลือง เกษตรกรได้รวมกลุ่มกันผลิตพืชเชิงพาณิชย์ร่วมกับบริษัท เช่น การปลูกถั่วเหลืองฝักสด การผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวโพดลูกผสม การผลิตข้าวโพดสายพันธุ์แท้ และการผลิตข้าวโพดหวาน สมาชิกในกลุ่มผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนรวม 48 ราย ได้ปรับใช้วิธีการผลิตแบบนารวม และพบว่ามีประสิทธิภาพและผลสัมฤทธิ์ดีกว่าต่างคนต่างทำ

ระบบการเกษตรแบบประณีตแบบมีสัญญาผูกพันกับบริษัทเอกชนสามารถดำเนินการได้เนื่องจากมีการจัดการแรงงานแลกเปลี่ยนที่มีประสิทธิภาพในช่วงปลูกและเก็บเกี่ยว โดยสมาชิกทุกคนสามารถสื่อสารและเข้าใจอย่างรวดเร็วถึงลำดับความสำคัญของกิจกรรม พร้อมทั้งจัดสรรแรงงานรวมตรงตามตารางวันปลูกที่เหมาะสมของสมาชิกแต่ละราย นอกจากนี้ความสำเร็จของกิจกรรมกลุ่มด้านสังคมและวัฒนธรรมในชุมชนได้สร้างความภูมิใจให้กับสมาชิก ผู้นำองค์กรได้กระจายความรับผิดชอบให้สมาชิกอย่างทั่วถึง และมีความสามารถที่จะเจรจาพัฒนาความร่วมมือกับองค์กรท้องถิ่นและสถาบันภายนอกอย่างต่อเนื่อง เงื่อนไขด้านการพัฒนาอาชีพทางการเกษตรผ่านกระบวนการร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมรับผลโดยผสมผสานกับการจัดการองค์กรของผู้นำและการกระจายความ

¹ ศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

² ภาควิชาพืชไร่ และศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

รับผิดชอบ เป็นเงื่อนไขที่สำคัญที่ทำให้โครงการเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนของบ้านดงป่าต้นมีความก้าวหน้ากว่าบ้านบวกรมมือจนสามารถผลิตและกระจายเมล็ดพันธุ์ข้าวสู่ชุมชน พร้อมทั้งได้รับการสนับสนุนอย่างต่อเนื่องจากองค์การบริหารส่วนตำบล

คำสำคัญ: กิจกรรมกลุ่ม การพึ่งตนเอง และการมีส่วนร่วม

บทนำ

กิจกรรมกลุ่มได้เป็นที่ประจักษ์ถึงการสนับสนุนการยังชีพ และการพึ่งตนเองได้ในเกษตรกรรายย่อยใน โดยเฉพาะเกษตรกรที่ยังพึ่งพิงทางด้านแรงงานในการผลิต Menzen-Dick และ Gregorio (2004) กล่าวว่า กิจกรรมกลุ่มและผลตอบแทนด้านแรงงาน สามารถที่แก้ปัญหาการขาดแคลนแรงงานได้โดยเฉพาะกิจกรรมที่ต้องการแรงงานสูงในบางช่วงของกระบวนการผลิต นอกจากนี้กิจกรรมกลุ่มยังกระจายความเสี่ยงและเป็นกระบวนการกระตุ้นให้เกิดการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน อย่างไรก็ตามกลุ่มจะสามารถสำเร็จและแสดงศักยภาพเต็มที่ได้อาศัยความสัมพันธ์หลายส่วน ดังเช่น วัฒนธรรมของกลุ่มเกษตรกร บทบาทของผู้ผู้นำ และการพึ่งพิงอาศัยซึ่งกันและกัน นอกจากนี้ปัจจัยหนุนด้านทุนจากภายนอก การสนับสนุนและการเปิดโอกาสให้ชุมชนแสดงศักยภาพของตนเองนั้น เป็นสิ่งที่จำเป็น นอกจากนี้การทำให้กลุ่มมีความมั่นคงและเพิ่มความเข้มแข็งในระยะยาว สร้างความเชื่อใจซึ่งกันและกันจะเป็นกลยุทธ์ที่รักษาวัฒนธรรมกิจกรรมกลุ่มซึ่งสมาชิกจะได้รับผลประโยชน์ที่เป็นธรรม (Ostrom, 2004) งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อประเมินกิจกรรมกลุ่มกับการพึ่งตนเองในระบบการผลิตทางเกษตร และการวิเคราะห์ปัจจัยที่มีผลต่อกิจกรรมกลุ่มและการพึ่งตนเองระบบการผลิตทางเกษตร

วิธีการศึกษา/วิเคราะห์

การศึกษาโดยมีสมมุติฐานของงานวิจัยว่า การรวมกลุ่มเพื่อทำกิจกรรมให้ผลดีกับเกษตรกรและนำไปสู่การพึ่งตนเองได้ของเกษตรกร อย่างไรก็ตามงานวิจัยนี้ต้องการนำเสนอเงื่อนไขและปัจจัยที่เป็นอุปสรรคและสำเร็จของการทำกิจกรรมกลุ่ม โดยวิธีการประชุมกลุ่มเกษตรกร และสัมภาษณ์คำถามแบบปลายเปิดและสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้างในกลุ่มผู้ที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ แกนนำเกษตรกร ผู้นำหมู่บ้าน พระภิกษุ และตัวแทนเกษตรกรที่ทำงานในสภาองค์การบริหารส่วนตำบลชี้เหล็ก ตัวแทนบริษัทภาคสนามและการตลาดของระบบการผลิตแบบสัญญาผูกพัน และสัมภาษณ์เกษตรกรในกลุ่มเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนและนอกกลุ่มผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนของสองพื้นที่ ได้แก่ บ้านบวกรมมือ และบ้านดงป่าต้น ของตำบลชี้เหล็ก อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ การวิเคราะห์ใช้การพรรณนาเชิงเปรียบเทียบการจัดกลุ่มข้อมูล

ระบบการผลิตหลักของพื้นที่ศึกษาทั้งสองหมู่บ้าน ได้แก่ ข้าว-ถั่วเหลือง นอกจากนี้สำหรับบ้านดงป่าต้นยังมีข้าวโพดเป็นพืชอีกชนิดหนึ่งในระบบการผลิตหลัก เนื่องจากเกษตรกรมีพื้นที่สำหรับเพาะปลูกในช่วงฤดูแล้งโดยอาศัยแม่น้ำปิงเป็นแหล่งน้ำหลัก โดยทั้งสองพื้นที่มีการรวมกลุ่มเพื่อดำเนินกิจกรรมที่แตกต่างกัน โดยมีประเด็นหลักของงานวิจัย ได้แก่ เงื่อนไขการเข้าร่วมกิจกรรมกลุ่มของชุมชน กระบวนการกระทำกิจกรรมกลุ่มร่วมกัน และผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นต่อสมาชิกในชุมชนทั้งที่มีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วมในกิจกรรม

ผลการศึกษา

ลักษณะทางกายภาพ และเศรษฐกิจสังคม

เกษตรกรมีระบบการผลิตพืชหลักในบ้านบวกหมื้อ ได้แก่ ข้าว-ถั่วเหลือง และ ข้าว-ข้าวโพดหวาน สำหรับบ้านดงป่าดงมีพื้นที่การผลิตสองส่วน ได้แก่ พื้นที่ปลูกข้าวในเขตชลประทาน ซึ่งส่วนใหญ่นิยมปลูกถั่วเหลืองหลังฤดูทำนา แต่ในปี 2548 ได้ทดลองปลูกข้าวโพดเมล็ดพันธุ์ลูกผสมหลังนา โดยการทำสัญญาแบบผูกพันกับบริษัทเมล็ดพันธุ์พืช นอกจากนี้ยังมีพื้นที่อีกส่วนหนึ่งบริเวณใกล้แม่น้ำปิงที่สามารถผลิตพืช ได้แก่ ข้าวโพดหวาน ข้าวโพดลูกผสม ถั่วเหลืองฝักสดกับบริษัท และผักต่างๆ ได้เกือบตลอดทั้งปี ยกเว้นในช่วงฤดูน้ำหลาก

เกษตรกรบ้านดงป่าดงจำนวนมากกว่าร้อยละ 80 ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก ในขณะที่เกษตรกรบ้านบวกหมื้อทำการเกษตรควบคู่กับอาชีพนอกภาคเกษตร ซึ่งได้แก่ การรับจ้างทั้งในและนอกภาคเกษตร ดังตารางที่ 4 โดยทั่วไปในสังคมเกษตรที่ต้องอาศัยการพึ่งพิงโดยเฉพาะด้านแรงงาน ความไว้วางใจ ความใกล้ชิดของเกษตรกรซึ่งมีพื้นฐานด้านการผลิตที่คล้ายคลึงกัน การตั้งบ้านเรือน รวมถึงการเป็นเพื่อนพ้องเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้สังคมชนบทโดยเฉพาะด้านการเกษตรยังคงอยู่ได้

กิจกรรมกลุ่ม

กลุ่มเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนได้จัดตั้งขึ้นในปี 2543 โดยกรมส่งเสริมการเกษตร เพื่อสนับสนุนให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์ข้าวที่มีคุณภาพ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นแหล่งผลิตและกระจายข้าวพันธุ์ดีรวมถึงเป็นศูนย์กลางของเกษตรกรผู้ปลูกข้าวในแต่ละชุมชน มีเป้าหมายในการกระจายพันธุ์ข้าว 4,000 ไร่ ผ่านทางศูนย์เมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชน 14,000 ศูนย์ทั่วประเทศ เพื่อครอบคลุมพื้นที่ทำนาทั้งหมด (กรมส่งเสริมการเกษตร, 2545) โดยผ่านกระบวนการโรงเรียนเกษตรกรในเขตอำเภอแม่แตง ซึ่งทั้งสองหมู่บ้านได้มีสมาชิกเข้าร่วมกิจกรรมดังกล่าว อย่างไรก็ตามศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตรได้ทำงานร่วมกับเกษตรกรและสนับสนุนการเสริมสร้างสมรรถนะชุมชนด้านกระบวนการผลิตเมล็ดพันธุ์ และระบบเกษตรทั่วไป

กิจกรรมกลุ่มเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนในบ้านดงป่าดงได้พัฒนาจนมีสมาชิกจำนวน 48 ราย หลังจากหมดโครงการเมล็ดพันธุ์ของกรมส่งเสริมฯ เมล็ดพันธุ์จากทั้งสองหมู่บ้านไม่สามารถจำหน่ายได้ เนื่องจากไม่ได้มาตรฐานของศูนย์ขยายพันธุ์พืชที่ 7 จังหวัดเชียงใหม่ เกษตรกรที่เป็นสมาชิกในกลุ่มบ้านดงป่าดงได้มีการพัฒนาการผลิตเมล็ดพันธุ์ในรูปแบบแปลงรวมจนสามารถจำหน่ายสหกรณ์แม่แตงสำเร็จ และมีการวางแผนการผลิตในปัจจุบันในการขยายขนาดแปลงรวมผลิตเมล็ดพันธุ์ ส่วนบ้านบวกหมื้อพบเกษตรกรที่ทำจริงจังเพียง 10 รายจาก 15 ราย เกษตรกรส่วนใหญ่มีอาชีพนอกภาคเกษตรควบคู่กับการทำเกษตร ทำให้เกษตรกรส่วนใหญ่สามารถทำงานรับจ้างได้ทั้งในหมู่บ้านและนอกพื้นที่ในจังหวัดเชียงใหม่หลังจากปลูกถั่วเหลือง กิจกรรมกลุ่มที่เห็นได้ชัดในบ้านบวกหมื้อ คือ กระบวนการถอนพันธุ์ปน และการตรวจสอบแปลงนาในสมาชิกแต่ละราย แต่ยังไม่พบว่าเกษตรกรที่ร่วมตรวจสอบพันธุ์ปนเป็นเกษตรกรที่มีอาชีพหลักทางเกษตร ซึ่งเกษตรกรเข้าร่วมกระบวนการกลุ่มในดงป่าดงมีการกำหนดกฎและกติการ่วมกันในการเข้าร่วมกิจกรรม ซึ่งมีผลต่อการกักขังเงินในกลุ่มเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนด้วย รายละเอียดกิจกรรมเมล็ดพันธุ์ชุมชนดังตารางที่ 1 ความก้าวหน้าของการผลิตเมล็ดพันธุ์ซึ่งประเมินจากความสามารถในการขยายผลของเกษตรกรและพึ่งพิงตนเองได้ในการผลิตของสมาชิก พบว่าบ้านบวกหมื้อมีเกษตรกร 1 รายที่มีการพัฒนาสามารถผลิตเมล็ดพันธุ์หลักให้แก่กลุ่มและเกษตรกรในพื้นที่ใกล้เคียง และพบนวัตกรรมที่เกิดขึ้นและพยายามปรับปรุงโดยเกษตรกรเอง เช่น เกษตรกรสามารถพัฒนาวิธีการทำน้ำสกัดชีวภาพโดยใช้ทรัพยากรจากท้องถิ่น (หอย

เซอร์) การผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวโดยวิธีปลูกข้าวเส้นเดียว และการทำกล้าซิม สำหรับบ้านดงपालันนั้นเกษตรกรได้เรียนรู้ และพัฒนาวิธีการถอนกล้า โดยการใส่ปุ๋ยยูเรียเพื่อกระตุ้นการเกิดรากฝอยทำให้ง่ายต่อการย้ายกล้า การใช้กล้าฝอย ในสันป่าตองและกล้าซิมในข้าวพันธุ์ กข 6 เพื่อลดความเสี่ยงจากการทำลายของหอยเซอร์และปัญหาน้ำท่วม และที่ เห็นได้ชัด ได้แก่ การพัฒนาเครื่องตัดหญ้าเพื่อเกี่ยวข้าว ซึ่งอาศัยการปรับปรุงและพัฒนาาร่วมกันของกลุ่มเกษตรกร

ส่วนการรวมกลุ่มเพื่อดำเนินกิจกรรมด้านศาสนาและกิจกรรมสาธารณะของชุมชนพบว่า บ้านดงपालันมี การจัดการและการกระจายความรับผิดชอบ โดยเกษตรกรและตัวแทนของเกษตรกรในแต่ละกลุ่มบ้านกระจายความ รับผิดชอบ มีประสิทธิภาพและรวดเร็ว ได้รับความร่วมมือเนื่องจากเกษตรกรมีความเชื่อ ศรัทธา และกลัวถูกการ ปฏิเสธจากสังคม (Social sanction) นอกจากนี้กิจกรรมด้านสาธารณประโยชน์ของหมู่บ้าน ได้แก่ กิจกรรมการ พัฒนาหมู่บ้าน ขุดลอกคลองเพื่อใช้ในการเกษตร พบว่า ในแต่ละครัวเรือนมีการแบ่งหน้าที่ระหว่างเกษตรกรชาย และเกษตรกรหญิง ในครัวเรือนที่มีอาชีพนอกภาคเกษตรที่ไม่สามารถเข้าร่วมได้มีการจ่ายชดเชยที่ไม่ได้เข้าร่วม กิจกรรม ซึ่งแตกต่างกับกิจกรรมด้านเกษตร ตารางที่ 2 และ ตารางที่ 3

นอกจากนี้ยังพบว่าผลจากการเข้าร่วมกลุ่ม เกษตรกรผลิตเมล็ดพันธุ์ได้ไม่ตรงตามมาตรฐานของศูนย์ ขยายพันธุ์พืช และภายหลังรัฐไม่ได้ให้การสนับสนุนปัจจัยการผลิต เกษตรกรบ้านบวกหม้อจำนวนหนึ่งได้ถอนตัว จากกลุ่ม มีเพียงเกษตรกร 1 รายที่ยังคงผลิตเมล็ดพันธุ์จากเมล็ดพันธุ์คัดของตนเอง ส่วนบ้านดงपालัน กลุ่ม เกษตรกรประสบความสำเร็จในปีที่ 3 ในการจำหน่ายเมล็ดพันธุ์ขยายโดยผ่านสหกรณ์เกษตรฯ

ตารางที่ 1 การประเมินกิจกรรมกลุ่มผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชน

ตัวชี้วัด	บ้านบวกหม้อ	บ้านดงपालัน
ความก้าวหน้าของเกษตรกร	เกษตรกร 1 รายผลิตเมล็ดพันธุ์หลัก	
กลุ่มเมล็ดพันธุ์		
- จำนวนสมาชิก	15	48
- การเข้าร่วมกิจกรรมกลุ่ม	ไม่สม่ำเสมอ	สม่ำเสมอ
วิธีการผลิต	แปลงเดี่ยว	แปลงรวม
นวัตกรรม	น้ำสกัดชีวภาพ	กล้าซิมกข 6
	ข้าวเส้นเดียว	กล้าฝอยสปต 1
	กล้าซิม	การหว่านยูเรียในกล้าข้าว
		การพัฒนาเครื่องตัดข้าว

ที่มา: สัมภาษณ์เกษตรกร ปี 2548

ตารางที่ 2 ลักษณะกิจกรรมกลุ่มด้านการเกษตรของบ้านบวทมื่อ และบ้านดงपालัน

บ้านบวทมื่อ	บ้านดงपालัน
กลุ่มมีความเป็นอิสระต่อกัน	การรวมกลุ่มในระบบการผลิตพืชต่างๆ กลุ่มข้าว กลุ่มข้าวโพด กลุ่มถั่วเหลือง กลุ่มถั่วเหลืองฝักสด
กิจกรรมกลุ่มน้อย	กิจกรรมกลุ่มมาก
แรงงานแลกเปลี่ยนในการผลิตข้าวและถั่วเหลือง ปลูกและเก็บเกี่ยว	การกระจายความรับผิดชอบและแรงงานแลกเปลี่ยน

ที่มา: สัมภาษณ์เกษตรกร ปี 2548

ตารางที่ 3 การประเมินกิจกรรมกลุ่มนอกรการเกษตร

กิจกรรมนอกรการเกษตร	บ้านบวทมื่อ	บ้านดงपालัน
งานพัฒนาหมู่บ้าน	มีระบบ	มีระบบ
งานศาสนา	มีระบบ	มีระบบ
งานฌาปนกิจ	มีระบบ	มีระบบ
งานระดมทุน	อ่อนแอ	เข้มแข็ง
การเสนอโครงการเพื่อขอรับการสนับสนุน	น้อย	มาก

ที่มา: สัมภาษณ์เกษตรกร ปี 2548

เงื่อนไขของการเข้าร่วมกลุ่ม

เงื่อนไขสำคัญที่นำไปสู่ความสำเร็จในกิจกรรมกลุ่ม และการพึ่งพาตนเองได้ของเกษตรกรที่สำคัญมี 2 ประเด็น คือ ความต้องการการสนับสนุนด้านปัจจัยการผลิตจากรัฐ และความคาดหวังการจำหน่ายเมล็ดพันธุ์ข้าวคืนให้กับศูนย์ขยายพันธุ์พืช นอกจากนี้ยังพบเงื่อนไขอื่นๆ ดังต่อไปนี้

1. กิจกรรมหลักของครัวเรือนเกษตรกรเกี่ยวข้องกับการเกษตร

กิจกรรมด้านการเกษตรเป็นกิจกรรมหลักของเกษตรกรในพื้นที่ดงपालัน ซึ่งผูกพันกับวิถีการดำเนินชีวิตของเกษตรกรโดยมากกว่าร้อยละ 80 ซึ่งแตกต่างจาก บ้านบวทมื่อซึ่งเกษตรกรโดยส่วนใหญ่ปลูกข้าวสำหรับบริโภคและรายได้หลักมาจากนอกภาคเกษตร ดังนั้นการเกษตรเป็นเพียงงานบางเวลาของเกษตรกรที่อยู่ในฟาร์ม จะพบว่ารายได้ส่วนใหญ่ของเกษตรกรในบ้านบวทมื่อมาจากนอกภาคเกษตร และมีความเป็นอิสระต่อกัน ซึ่งแตกต่างกับบ้านดงपालันที่วิถีชีวิตและรายได้หลักยังคงได้มากจากภาคเกษตรตลอดทั้งปี (ตารางที่ 4) จึงจำเป็นต้องพึ่งพิงกลุ่มกิจกรรม ส่วนเกษตรกรที่อยู่นอกกลุ่มผลิตเมล็ดพันธุ์ชุมชนทั้งสองหมู่บ้านมีการพึ่งพิงและมีรายได้หลักจากนอกภาคเกษตร เนื่องจากไม่มีที่ดินทำกินและประกอบกับมีอาชีพรับจ้างทั้งในและนอกภาคการเกษตร

ตารางที่ 4 รายได้ของเกษตรกรในกลุ่มและนอกกลุ่มผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนในสองพื้นที่ในปี 2548

รายได้	รายได้เฉลี่ย (บาท/ปี)	
	บ้านบวกหม้อ-ในกลุ่ม	บ้านดงป่าลัน-ในกลุ่ม
รายได้ในภาคการเกษตร	84,500	126,160
รายได้นอกภาคเกษตร	68,000	45,100
รวม	152,500	171,260
	บ้านบวกหม้อ-นอกกลุ่ม	บ้านดงป่าลัน-นอกกลุ่ม
รายได้ในภาคเกษตร	93,572	6,600
รายได้นอกภาคเกษตร	171,835	127,320
รวม	265,407	133,920

ที่มา: สัมภาษณ์เกษตรกร ปี 2548

2. การผลิตทางเกษตรมีความต้องการด้านแรงงานสูง

เกษตรกรมีความต้องการด้านแรงงานสูงโดยเฉพาะบ้านดงป่าลันที่ทำการเกษตรตลอดทั้งปี การแลกเปลี่ยนแรงงานพบนอกเหนือจากเครือญาติ การใช้แรงงานในการผลิตพบว่าเกษตรกรสามารถลดต้นทุนด้านแรงงานประมาณร้อยละ 30 เปอร์เซ็นต์ นอกจากนี้ยังพบว่าแรงงานมีผลต่อคุณภาพของข้าวโพดในช่วงที่จำเป็นต้องมีการใส่ปุ๋ยและกำจัดวัชพืชซึ่งจะมีผลต่อผลผลิตที่ลดลงตั้งแต่ 30 เปอร์เซ็นต์ของผลผลิตรวม กลุ่มที่มีการแลกเปลี่ยนแรงงานพบเกษตรกรที่มีความใกล้ชิดและมีการพึ่งพิงด้านแรงงานเสมอเป็นกลุ่มแลกเปลี่ยนแรงงาน ซึ่งรวมไปถึงระบบที่แรงงานสามารถเข้าไปจัดการและลดความเสี่ยงในระยะต่างของพืชได้ (ตารางที่ 5) การลดความเสี่ยงในข้าวโพดเพื่อให้ทันกำหนดเวลาที่ต้องการสามารถลดความเสียหายจากผลผลิตได้มากถึง 30 เปอร์เซ็นต์ในข้าวโพดลูกผสม และ 50 เปอร์เซ็นต์ในข้าวโพดหวาน ในส่วนของบ้านบวกหม้อการรวมกลุ่มเพื่อแลกเปลี่ยนแรงงานยังพบเห็นแต่ไม่มาก ส่วนใหญ่เป็นญาติและแรงงานจ้าง

ตารางที่ 5 ค่าใช้จ่ายและคุณภาพของระบบการผลิตอันเนื่องมาจากขาดแคลนแรงงานบ้านดงป่าลัน

ชนิดพืช	คุณภาพ	ค่าใช้จ่ายที่ลดลงจากแรงงาน
ข้าว	ขึ้นอยู่กับสภาพอากาศ	การรวมกลุ่มลดต้นทุนไป 30 %
ข้าวโพดหวาน	ถ้าทำรุ่นไม่ทันมีผลต่อขนาดของฝัก ต้นแคระแกรน ผลผลิตลดลงถึง 50 %	ลดค่าใช้จ่ายเรื่องแรงงานรวม 1,600 บาทต่อไร่
ข้าวโพดลูกผสม	ถ้าทำรุ่นไม่ทันผลผลิตลดลง 30 %	ลดค่าใช้จ่ายแรงงาน รวม 2,100 บาท
ถั่ว	ถ้าทำรุ่นไม่ทันจะทำให้ต้นแคระ ผลผลิตลดลง	ปลูก ทำรุ่นจ้างเพิ่มมากกว่าแรงงานรวม ถูกกำหนดโดยวันปลูกและเกี่ยวใช้เครื่อง

ที่มา: สัมภาษณ์กลุ่มเกษตรกรบ้านดงป่าลัน 2548

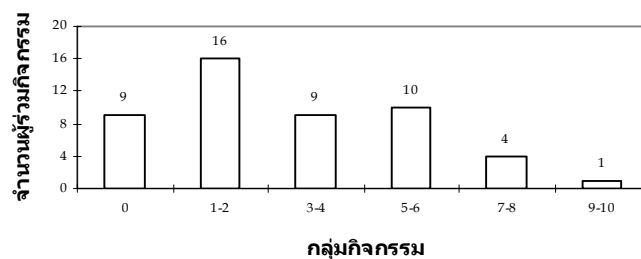
สิ่งที่ตามมาจากการรวมกลุ่ม

การรวมกลุ่มเพื่อสร้างกิจกรรมใหม่ๆ ซึ่งโอกาสดังกล่าวพบว่าประสบความสำเร็จจากการทำงานร่วมกันในระดับกลุ่ม และมีโอกาสพัฒนาจนถึงระดับการพึ่งตนเองได้ของครัวเรือนเกษตรกร สิ่งที่ตามมาจากการรวมกลุ่มในดงป่าดงจะพบว่าเกิดนวัตกรรมต่างๆในการผลิต เช่น เกษตรกรเรียนรู้การทำเมล็ดพันธุ์สามารถพัฒนาถึงการผลิตเมล็ดพันธุ์จำหน่ายในพันธุ์ข้าว กข 6 และสันป่าตอง 1 โดยการเปลี่ยนแปลงผลิตรวมโดยรายได้จากการผลิตเมล็ดพันธุ์นำเข้าในกลุ่มเพื่อสนับสนุนกองทุนเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชน และสามารถเก็บพันธุ์ดังกล่าวเพื่อเป็นเชื้อพันธุ์สำหรับการผลิตข้าวในฤดูนาปี 2548 ได้โดยไม่ต้องซื้อเมล็ดพันธุ์จากภายนอก

โอกาสและปัจจัยที่สนับสนุนการทำงานในระดับกลุ่ม

การแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบ

การจัดการในทั้งสองหมู่บ้านที่แตกต่างกัน บ้านบวกหม้อพบว่าภาระและหน้าที่ความรับผิดชอบในบุคคลคนเดิมซึ่งรับผิดชอบหลายบทบาทและหน้าที่ เกษตรกรไม่พร้อมและไม่กล้าที่เข้าร่วมเพื่อเป็นกรรมการหรือตำแหน่งหัวหน้ากลุ่มและตัวแทนในคณะกรรมการต่างๆของหมู่บ้าน ส่วนดงป่าดงมีการกระจายอำนาจและความรับผิดชอบโดยการเป็นกรรมการและตัวแทนของหมู่บ้านมีความซับซ้อนน้อยกว่าบ้านบวกหม้อ ดังภาพที่ 1 จากจำนวนสมาชิกกลุ่มเมล็ดพันธุ์ข้าวดงป่าดง 48 คน ได้เข้าร่วมการเป็นกรรมการของกลุ่มต่างๆบ้านดงป่าดง 10 กลุ่มกิจกรรม โดยพบว่า 9 รายไม่ได้เป็นกรรมการของกลุ่มใดเลย โดยเฉลี่ยจะเข้าร่วมและมีตำแหน่งอยู่ 1 ถึง 2 กลุ่มกิจกรรม โดยมีจำนวนเกษตรกรที่เป็นกรรมการและเข้ามีส่วนร่วมมากถึง 16 คน กระจายอยู่ในตำแหน่งต่างๆ ตั้งแต่ประธานกลุ่มเลขานุการ และตำแหน่งอื่นๆ เป็นการเปิดโอกาสให้เกษตรกรหรือผู้ที่มีความสามารถเฉพาะด้านเข้ามาดำรงตำแหน่งทางบริหาร เพื่อร่วมกันรับผิดชอบในการเป็นตัวแทนคณะกรรมการที่มีความถนัดและตรงตามความต้องการของชุมชนจึงทำให้มีโอกาสพัฒนาได้อย่างรวดเร็ว

ภาพที่ 1 การกระจายหน้าที่และความรับผิดชอบในกลุ่มต่างๆ ของบ้านดงป่าดง

การเปิดโอกาสและเวทีในการแสดงความคิดเห็น

การกระจายข่าวสารข้อมูลซึ่งถึงกันและการเชื่อมโยงทางสังคมนำไปสู่ความไว้วางใจซึ่งกันและกันตลอดจนการกระจายข่าวสารข้อมูล การพัฒนาเทคโนโลยีใหม่ๆ ถึงซึ่งกันและกัน ในกรณีบ้านบวกหม้อ การเปิดโอกาสแสดงความคิดเห็นด้านการเกษตรในเวทีการประชุมต่างๆ มีน้อย และเกษตรกรเองมีภารกิจนอกภาคเกษตรทำให้การประสานงานเป็นไปอย่างช้า เวทีที่เปิดโอกาสให้การสื่อสารข้อมูลข่าวสารในวาระการประชุมประจำเดือนมีจำกัด ส่วนบ้านดงป่าดง เนื่องจากการทำงานในภาคเกษตรตลอดทั้งปีและผู้นำสนับสนุนกิจกรรมด้านการเกษตรทำให้เวที

การแสดงความคิดเห็นในระดับชุมชนมาก รวมถึงการประชุมประจำเดือนมีการกำหนดระเบียบเพื่อเปิดโอกาสให้ทุกคนเข้าร่วมและแสดงความคิดเห็น และกรณีการประชุมแบบเร่งด่วนและเฉพาะกิจสามารถดำเนินการได้อย่างรวดเร็ว ประกอบกับเกษตรกรส่วนมากได้เข้าเป็นกรรมการในกลุ่มต่างๆ ทำให้การประสานงานและการแสดงความคิดเห็นตลอดจนข้อเสนอแนะเป็นไปอย่างรวดเร็วและนำไปสู่การพัฒนาในด้านต่างๆ ซึ่งแตกต่างกับบวทหมีอซึ่งบางครั้งในการประชุมเกษตรกรไม่สามารถตกลงกับคณะกรรมการได้ เนื่องจากมีความคิดเห็นแตกต่างกันมาก

การเจรจาต่อรองและความสัมพันธ์ระหว่างองค์กร

การเข้าถึงองค์กรท้องถิ่นเนื่องจากมีเป้าหมายเดียวกัน จากการทำงานของกลุ่มเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนที่เริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ปี 2543 และมีการพัฒนางานด้านการผลิตเมล็ดพันธุ์เพื่อจำหน่าย พร้อมทั้งมีการขยายเทคโนโลยีต่างๆในระบบการผลิตข้าวในรูปแบบของกลุ่มไปในพื้นที่ทางเดียวกันกับการพัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรที่สนับสนุนในระดับท้องถิ่น จากความสัมพันธ์และการทำงานร่วมกันระหว่างกลุ่มเกษตรกรและตัวแทนสภาในองค์การบริหารส่วนตำบลได้เพิ่มบทบาทให้กับเกษตรกร นอกจากจะเป็นผู้รับการสนับสนุนแล้ว เกษตรกรสามารถเจรจาต่อรองเพื่อขอความช่วยเหลือจากองค์การบริหารส่วนท้องถิ่นในการสนับสนุนงบประมาณความช่วยเหลือในรูปแบบต่างๆ ทั้งการผลิตและเงินทุนหมุนเวียน รวมถึงวิกฤติความเสียหายที่เกิดขึ้น เช่น เกิดน้ำท่วม และพายุ การให้การช่วยเหลือของบ้านดงपालันได้รับความรวดเร็ว เนื่องจากได้รับการตอบสนองที่พึงพอใจกันและกันขององค์กรท้องถิ่นและชาวบ้าน นอกจากนี้ภารกิจหลักขององค์การบริหารส่วนตำบลเองมีวัตถุประสงค์ในการให้สนับสนุนเกษตรกรในรูปแบบของกลุ่ม จากผลการทำงานระดับกลุ่มของดงपालันเกษตรกรมีส่วนร่วมและให้การสนับสนุนระดับกลุ่ม ซึ่งส่งผลให้พลังกลุ่มในการต่อรองความต้องการกับรัฐทำได้ง่ายและได้รับการสนับสนุนอย่างต่อเนื่อง ในส่วนบ้านบวทหมีออำนาจการเจรจาต่อรองในการเสนอขอในรูปแบบของกลุ่มเป็นไปได้ช้าเนื่องจากสมาชิกมีวัตถุประสงค์และความต้องการที่หลากหลาย ถึงแม้ว่าจะมีการรวมกลุ่มเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชน และขอการสนับสนุนแต่ก็มีความแตกต่างกับบ้านดงपालัน

การมีผู้นำที่เข้มแข็ง

ชุมชนที่มีการพึ่งตนเองได้ส่วนใหญ่พบว่าผู้นำที่เข้มแข็งและมีวิสัยทัศน์ ในกรณีนี้พบว่า บทบาทของผู้นำมีความสำคัญโดยเฉพาะการเป็นตัวกลางประสาน และผลักดันกิจกรรมต่างๆ จนในที่สุดชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ เนื่องจากมีความสามารถในการแก้ปัญหา วางแผน และพัฒนาตามความต้องการของชุมชน ในทั้งสองพื้นที่พบว่าผู้นำมีความเข้มแข็ง แต่ในพื้นที่บ้านดงपालันผู้นำให้ความสำคัญและสนับสนุนกิจกรรมด้านการเกษตรมากกว่าบ้านบวทหมีอ อีกทั้งผู้นำมีอาชีพเกี่ยวข้องกับการเกษตร จึงทำให้การพัฒนาด้านการเกษตรได้รับการสนับสนุนมากกว่า นอกจากนี้ยังมีบทบาทของผู้นำด้านต่างๆ ที่เป็นองค์ประกอบที่สำคัญในการผลักดันและสนับสนุนในด้านต่างๆ ที่ผู้นำดังกล่าวมีความถนัดและมีประสบการณ์และเอาจริงเอาจังกับกิจกรรมกลุ่มผลสืบเนื่องทำให้กลุ่มมีกำลังใจและให้ความร่วมมือในกิจกรรมกลุ่มต่างๆ บ้านดงपालันเกษตรกรผู้นำกลุ่มเมล็ดพันธุ์ข้าวและสมาชิกในกลุ่มมีอายุใกล้เคียงกันมีผลกิจกรรมต่างๆ ได้รับความร่วมมือจากสมาชิกในกลุ่มอย่างต่อเนื่อง อย่างไรก็ตามพบว่าเกษตรกรมีความต้องการผู้นำที่มีความโปร่งใสในการบริหาร มีเวลาเข้าร่วมกิจกรรม และให้การสนับสนุนอย่างเข้มแข็งและจริงจังในการแก้ปัญหาของชุมชนในทั้งสองพื้นที่

สรุป

การรวมกลุ่มและการพึ่งตนเองของเกษตรกรในด้านการเกษตรในพื้นที่บ้านดงป่าดั้นมีความเข้มแข็งกว่า เนื่องจากเกษตรกรมีอาชีพหลักด้านการเกษตร และครัวเรือนเกษตรกรยังพึ่งพิงรายได้จากภาคการเกษตร กลุ่มเกษตรกรบ้านบวกรมมือและการรวมกลุ่มกิจกรรมจากกิจกรรมกลุ่มผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชน มีการขยายไปในกลุ่มต่างๆ ปัจจัยสำคัญที่สนับสนุนการพึ่งตนเองได้ของกลุ่มรวมถึงการแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบ การมีผู้นำที่เข้มแข็ง การมีเวทีที่เปิดโอกาสให้สมาชิกได้แสดงความคิดเห็น และการเจรจาต่อรองที่ผลักดันให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีของเกษตรกรกับเกษตรกร และ เกษตรกรกับองค์กรทั้งภายในและนอกชุมชน

ผลดังกล่าวทำให้การรวมกลุ่มกิจกรรมของบ้านดงป่าดั้นได้รับการสนับสนุนจากองค์กรท้องถิ่นอย่างต่อเนื่อง ดังเช่น การสนับสนุนการจัดจำหน่ายเมล็ดพันธุ์ข้าวในปี 2548 ในสหกรณ์การเกษตร อำเภอแม่แตง และการสนับสนุนกิจกรรมกลุ่ม และการจัดตั้งกลุ่มข้าวโพดพร้อมโดยสนับสนุนงบประมาณ เพื่อเป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนในการกู้ยืมระยะสั้นให้กับสมาชิก และกิจกรรมอื่นๆที่ดำเนินการอย่างต่อเนื่องภายหลังจากพบว่าเกษตรกรมีการรวมกลุ่มและประสานอย่างเข้มแข็ง นอกจากนี้ยังพบว่ากิจกรรมการรวมกลุ่มยังขยายไปยังนอกภาคเกษตรในบ้านดงป่าดั้น พบว่าเป็นการเพิ่มรายได้และขณะเดียวกันได้เปิดโอกาสให้กับเกษตรกรเสริมสมรรถนะในชุมชนและยกระดับฝีมือในงานช่างและการจัดการในระดับกลุ่มนอกเหนือจากการรับจ้าง

เอกสารอ้างอิง

กองส่งเสริมพืชไร่ฯ. (ไม่ระบุวันที่). แนวทางการกำหนดมาตรฐานศูนย์ส่งเสริมและผลิตพันธุ์ข้าวชุมชน. กลุ่มข้าว
กองส่งเสริมพืชไร่ฯ กรมส่งเสริมการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

กองส่งเสริมพืชไร่ฯ. 2545. การปฏิบัติงานศูนย์ส่งเสริมและผลิตพันธุ์ข้าวชุมชน. สรุปผลการสัมมนา การปฏิบัติงาน
ศูนย์ส่งเสริมและผลิตพันธุ์ข้าวชุมชน ระหว่างวันที่ 1-4 เมษายน 2545 ณ โรงแรมรอยัลแม่โขงหนองคาย
หนองคาย.

Meinzen-Dick, R., and M. Di Gregorio. 2004. Collective action and property rights for sustainable development. Available on [http:// www.ifpri.org](http://www.ifpri.org).

Ostrom. E. 2004. Collective action and property rights for sustainable development: Understanding collective action. Available on [http:// www. ifpri.org](http://www.ifpri.org).